

# L A IMATGE HEROICA DE FRA MIQUEL DE FABRA, UN *MILES CHRISTI* DOMINIC EN LES CONQUESTES DE MALLORCA I VALÈNCIA

ENRIC OLIVARES TORRES

Universitat de València  
Enrique.Olivares@uv.es

**Resumen:** El presente estudio pretende dar a conocer la visualidad artística del venerable fra Miquel de Fabra, figura histórica relacionada con la conquista de las ciudades de Palma de Mallorca y Valencia. Fundador de los conventos dominicos de ambas ciudades, Fabra ha sido representado de manera significativa pero escasa a lo largo de los siglos pasados. En el artículo se analiza las fuentes literarias que han generado la leyenda de su visión volando por los aires en medio de la batalla, así como las representaciones visuales, tan narrativas como conceptuales, que han dado lugar a los diferentes tipos iconográficos.

**Palabras clave:** Miquel de Fabra / Jaume I / dominicos / iconografia.

**Abstract:** This study tries to announce the artistic visuality of the venerable fra Michael de Fabra, historical figure related to the conquest of the cities of Palma and Valencia. Founder of the Dominican convents of both cities, Fabra has been represented in a significant but scanty way throughout the last centuries. In the article the literary sources that have generated the legend of his vision flying over the airs in the middle of the battle are analysed, as well as the visual, both narrative and conceptual, representations that have given place to the different iconographic types.

**Key words:** Miquel de Fabra / Jaume I / Dominicans / Iconography.

## Introducció

La introducció de l'orde dominic a Mallorca i València no es pot entendre sense la participació activa del frare Miquel de Fabra<sup>1</sup> en la fundació de convents i en la lluita per la defensa i l'expansió de la fe cristiana. La figura singular d'aquest venerable fundador havia gaudit d'una notable veneració segles enrere i, malgrat no haver sigut mai canonitzat, la mateixa comunitat de predicadors fou l'encarregada de recordar i exaltar, a través de la literatura i la visualitat artística, la seua tasca heroica. La creació d'un tipus iconogràfic de caràcter guerrer, inspirat en la visió del venerable Fabra victoriós sobre els enemics musulmans, fonia la realitat històrica amb l'element sobrenatural, tot associant la seua figura mítica, pràcticament oblidada en l'actualitat, a la d'altres sants

guerrers de demostrada vàlua a la Corona d'Aragó com ara l'arcàngel Miquel i el cavaller sant Jordi. Precisament, a través d'aquest treball volem oferir una aproximació al procés de formació d'aquesta visualitat guerrera tan poc coneguda i la projecció que tingué en una sèrie d'imatges conceptuais i narratives.

## Figura històrica

Que el dominic Miquel de Fabra ha sigut una de les figures cabdals en la història de la conquesta dels regnes de Mallorca i València és un fet que avui en dia roman pràcticament en l'oblit. Natural d'Eguet (Cerdanya)<sup>2</sup> –encara que algunes fonts històriques, sobretot a partir de fra Pere Marsili, afirmen que va nèixer a Castella–<sup>3</sup> fou membre d'una de les famílies nobles d'aquella localitat i

\* Fecha de recepción: 15 de junio de 2016 / Fecha de aceptación: 12 de diciembre de 2016.

<sup>1</sup> Aquest article amplia i detalla l'estudi inicial inclòs a OLIVARES TORRES, Enric. *L'ideal d'evangelització guerrera. Iconografia dels sants cavallers*. Tesis doctoral dirigida per R. García Mahiques, Universitat de València, València, 2015, pp. 634-644.

<sup>2</sup> PUYOL SAFONT, Agustín. *Hijos ilustres de Cerdania*. Barcelona: Tipografía La Académica, 1896, p. 37.

<sup>3</sup> MARSILI, Pere. *Crònica* (ed. a cura de QUADRADO, J. M. *Historia de la conquista de Mallorca*, 1850), cap. 24, p. 77. I seguint aquest, CASTILLO, Hernando del. *Primera parte de la Historia general de Santo Domingo, y de su Orden de Predicadores*. Madrid: Francisco Sánchez, 1584, llibre I, cap. 28, p. 55, i DIAGO, Francesc. *Historia de la Provincia de Aragón de la orden de Pre-*

un dels primers seguidors del fundador de l'orde de predicadors, sant Domènec de Guzmán. Viatjà a Tolosa de Llenguadoc, on predicà als heretges càtars i, gràcies als coneixements de teologia –és considerat el primer professor de l'orde–, fou enviat a París l'any 1217 a fundar el convent de Sant Jaume i, més tard, a Barcelona el 1221, on esdevingué confessor de Jaume I. Gràcies a aquesta estreta relació, participà en les conquestes de Mallorca (1229) i València (1238), on es dedicà a la conversió d'infidels i a la fundació de convents dominics en les terres concedides pel rei.<sup>4</sup> Precisament, el convent de predicadors de Sant Domènec de València fou una fundació seua. La primera pedra d'aquest convent, del qual Fabra fou prior fins que va morir cap a l'any 1248, la va posar Jaume I el 14 d'abril de 1239.<sup>5</sup>

A causa de la fama de santedat i la visió d'alguns fenòmens lluminosos ocorreguts sobre la seua tomba, les restes del venerable foren desplaçades del cementeri del convent i dipositades en una arca de fusta en un nínxol d'un dels murs de la primera església, on avui hi ha la Capella dels Reis. Poc de temps després, l'arquebisbe Andreu d'Albalat, també dominic, manà fer l'any 1275 un segon trasllat de les restes, ara a la capella de Sant Pere màrtir, segurament motivat per la veneració creixent per la seua persona.<sup>6</sup> En 1542, potser ja minvada aquesta devoció, sembla que aquelles restes es trobaven sobre la paret de la sagristia,<sup>7</sup> i

a partir de 1639 segurament passaren a venerar-se, juntament amb les d'altres venerables, a l'arxiu conventual.<sup>8</sup> Més tard, el 1717, les van traslladar al cambril de Sant Lluís Bertran, finalitzat segons Josep Teixidor el 9 d'abril d'aquell any, i on reposaren juntament amb les restes dels venerables Miguel de Santo Domingo, Joan de Puigventós, Domingo de Córdoba i Amador Espí.<sup>9</sup> Desapareguda aquesta església, les seues restes descansen avui en dia a la basílica de Sant Vicent Ferrer de la mateixa ciutat i actual convent de predicadors, en un sepulcre tallat en alabastre cap a 1964 per José Justo Villalba, on el venerable figura ja cent vestit amb l'hàbit dominic i on s'inclou un nou epitafi que el recorda com a beat.

Se sap per les cròniques que Fabra deixà fama de santedat fins al punt que, tot i no ser beatificat solemnement, estigué en procés de ser confirmat per la Santa Seu, va gaudir de culte públic i li erigiren diversos altars. La gran fama que assolí durant els segles posteriors a la mort procedia no sols de la seua condició com a fundador, teòleg i benaventurat, sinó també de la participació directa en les conquestes de Mallorca i València, fins al punt d'assegurar la devoció popular que gràcies a ell el rei Jaume I havia aconseguit aquelles portentoses victòries.<sup>10</sup> De fet, la intervenció decisiva de Fabra en la victòria sobre la Madina Mayurqa ha estat recurrent en la historiografia del venerable i, així mateix, es configura com el punt de par-

*dicadores, desde su origen y principio hasta el año de mil y seiscientos: dividida en dos libros.* Barcelona: Sebastián de Cormellas, 1599, llibre II, cap. 45, p. 157v. Sobre la procedència del venerable és interessant la consulta de GARCÍA MIRALLES, Manuel. "Cuestiones históricas. ¿El beato Miguel de Fabra, castellano, catalán o aragonés?". *Analecta Sacra Tarraconensia*, 1965, núm. 38.2, pp. 309-316.

<sup>4</sup> La tradició conta que Fabra i Berenguer de Castellbisbal bastiren a Mallorca una capella dedicada a Nostra Senyora de la Victòria, nucli a partir del qual es desenvoluparia posteriorment el complex conventual de Sant Domènec.

<sup>5</sup> Joan Baptista Corachan reporta, seguint Diago, que Miquel de Fabra fundà inicialment en l'actual església de Sant Nicolau i Sant Pere Màrtir de València el primer convent de predicadors de la ciutat, a final de l'any 1238, i que tan sols uns quants mesos després es traslladaren a la ubicació històrica. Cfr. CORACHÁN, Juan Bautista. *Noticias breves de la portentosa vida, martirio, gloria y patrocinio del glorioso S. Pedro Mártir*. València: Antonio Bordazar, 1724, p. 431.

<sup>6</sup> MARSILI, P., 1850, cap. 24, p. 77. En aquesta tomba es podia llegir un epitafi transcrit al castellà pel cronista dominic Hermandado del Castillo, i repetit posteriorment per Francesc Diago: "*En esta tumba están guardados los huesos del venerable padre y varón de maravillosa santidad Fray Miguel de Fabra, de nación español, fundador de este convento y del de Mallorca, el cual, tomando el hábito en Tolosa de mano de Santo Domingo, fue el primero que leyó en su Orden Teología. Después siendo confesor del Rey don Iayme de buena memoria, anduvo con él en la conquista de los Reynos de Valencia y Mallorca...*". CASTILLO, H., 1584, llibre I, cap. 28, p. 55. També DIAGO, F., 1599, llibre II, cap. 44, p. 158v. Sobre aquests dos primers trasllats, MEDRANO, Manuel José. *Historia de la Provincia de España de la Orden de Predicadores*. Madrid: Herederos de A. González de Reyes, 1727, 1a part, vol. II, p. 383. També en NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, "Héroes, tumbas y Santos. La conquista en las devociones de Valencia medieval", en *Saitabi*, 1996, 46, pp. 293-319 i especialment 298.

<sup>7</sup> "*En la pared testera de la Sacristía en frente de su puerta principal*". TEIXIDOR, José. *Necrologio de este Real Convento de Predicadores de Valencia...* València, 1773, vol. I, p. 18. Diago, en canvi, encara les situa a la capella de Sant Pere màrtir "*con su venerable título y letrero*". DIAGO, F., 1599, llibre II, cap. 44, p. 158v.

<sup>8</sup> TEIXIDOR, J., 1773, vol. I, p. 18.

<sup>9</sup> VIDAL MICÓ, Francesc. *Historia de la prodigiosa vida, virtudes, milagros, y profecías del segundo Ángel del Apocalypsi y Apóstol Valenciano de las Indias Occidentales San Luis Bertran...* València: José Tomás Lucas, 1743, p. 459, tot i que aquest assenyala com a data d'acabament del cambril el 1716.

<sup>10</sup> PUYOL SAFONT, A., 1896, p. 37.

tida per a la creació de la seua imatge heroica durant l'edat moderna.

### Intervenció en la conquesta de Mallorca

El relat de la conquesta de Mallorca en la *Crònica de Jaume I o Llibre dels fets* fou el primer a incorporar una visió de sant Jordi en batalla dins del context cultural de la Corona d'Aragó, com també un dels primers a gaudir d'una projecció visual concreta en forma de tipus iconogràfic, materialitzat a la predel·la del retaule de Sant Jordi, obra de Pere Niçard i Rafael Mòger (1468-1470, Palma, Museu Diocesà). Precisament, el *Llibre dels fets* narra la proverbial i decisiva intervenció del sant oriünd de la Capadòcia en la conquesta de la ciutat de Mallorca el 1232, i relata com, en entrar a la medina mallorquina, el rei inquirí el testimoni dels habitants musulmans, els quals, en irrompre l'exèrcit cristià davant de les muralles, afirmaven haver vist al capdavant un cavaller vestit de blanc:

*E segons que els sarraïns nos contaren, deïen que vi-  
ren entrar primer a cavall un cavaller blanc ab armes  
blanques.*<sup>11</sup>

És important observar que el testimoni de la visió de sant Jordi és aportat pel bàndol contrari, un recurs literari molt emprat en llegendes miraculoses d'aquesta mena i amb el qual el narrador cerca donar legitimitat històrica i versemblança a l'aparició sobrenatural. El protagonisme de sant Jordi queda fora de tot dubte, car és identificat per Pere Marsili. No obstant això, de visions miraculoses de Miquel de Fabra, no en diu res.

Evidentment, la tradició historiogràfica afirmava que la intervenció del venerable dominic havia sigut decisiva per a la conquesta de la medina de Mallorca. El mateix cronista dominicà Francesc Diago, tot prenent com a testimoni indirecte dels fets el mateix monarca Jaume I, quan parla de Fabra afirmava que al monarca "*no fue possible que dexasse de llegar a sus oydos lo que aviendose convertido despues de la conquista de Mallorca algunos Moros captivos, hombres ancianos y nobles entre ellos, tratando como se avia conquistado, dezian que santa Maria y fray Miguel la avian ganado*".<sup>12</sup>

Advertim que la font primera d'aquesta història portentosa ja es trobava, i així ho assenyala el mateix Diago més endavant, en la mateixa traducció al llatí del *Llibre dels fets* que va fer el cronista dominic Pere Marsili, un encàrrec del rei Jaume II, nét del Conqueridor, obra finalitzada el 2 d'abril de 1313 i lliurada al monarca al convent de predicadors de València el 2 de juny de 1314. En el seu *Commentarium de gestis regis Aragonum Jacobi primi libri IV*, a l'hora de narrar la conquesta de Mallorca, Marsili, que era mallorquí, posava en relleu el paper de Fabra en els successos històrics –poc desenvolupat en la narració original–, segons els testimonis transmesos novament pels musulmans que s'havien quedat posteriorment a l'illa:

*Senes sarraceni captivi, et multi de primis facti neop-  
hiti, qui in insula postea remanserunt, quos nos vidi-  
mus, interrogati de captione terrae dicere consueve-  
rant. Maria et Michael caeperunt Maioricam.*<sup>13</sup>

Certament, en el *Llibre dels fets* es parla d'un frare predicador, de nom frare Miquel, lector en teologia, que anava amb l'exèrcit i que tenia per companyó fra Berenguer de Castellbisbal. Era tan estimat aquest frare pels nobles i pels soldats de peu, que tota feina que els manara era complida gustosament.<sup>14</sup> No obstant això, a aquest text original, fra Marsili hi afegí en la seua versió una sèrie de dades que enriqueixen molt més la personalitat del venerable Fabra i, alhora, destacava la participació del dominic en l'empresa militar comandada pel monarca.

*E tots aquells de la host eran obedients á la paraula e als amonestaments d'un frare Prehicador qui havia nom frare Michael de nació casteylana, qui fo primer lector en l'orde dels Prehicadors, lo qual lo benehuyrat Sant Domingo habia rehebut á Tolosa al dit orde, lo qual era graciós prehicador: e havia companyó á eyl donat hom catalá qui havia nom frare Berenguer de Casteylbisbal. Aquest frare Miquel era en la host tant amat e tant apyelat e tant request, que après lo nom de Deu e de Sancta María el seu nom moltes vegades era dit e nomenat: dont après alcun temps los veyl sarrahins catius e molts dels primers qui s'eran batiats, los quals depuys romaseren en la yla, los quals nos havem vists e demanats de la presó de la terra, havian acostumat de dir, "que Ma-*

<sup>11</sup> JAUME I. *Crònica o Llibre dels feits* (ed. a cura de F. Soldevila). Barcelona: Ed. 62, 2000, 4a ed., cap. 84, pp. 127-128. El manuscrit més antic que es conserva d'aquesta obra és de l'any 1343.

<sup>12</sup> DIAGO, F., 1599, llibre II, cap. 44, p. 155v.

<sup>13</sup> Citat i traduït per Diago de la manera següent: "*Los Moros viejos captivos y muchos de los primeros nuevamente convertidos, que despues se quedaron en la Isla, a los quales vimos nosotros, interrogados de la toma de la tierra tenian costumbre de dezir. Maria y fray Miguel ganaron a Mallorca*". DIAGO, F., 1599, llibre II, cap. 45, p. 158r.

<sup>14</sup> JAUME I, 2000, cap. 69, p. 113.

*ria e Miquel preseren Malorcha". E aquest après seguí lo rey á Valencia, la qual presa e aquí covent del orde fet, ferí en bloc sos dias. Lo qual soterrat en lo comú sementiri dels frares de fora, tant grans e tant sovints senyals de luminarias del cel hi apparían, que forsat fo dels ciutadans frare Andreu bisbe de Valencia de bona memoria de treladar aquel á la esgleya dels frares: e present tot lo cor dels clergues e present lo poble, honradament en un carner fo mes en la paret a logar hon ab grans senyals e miracles resplandí. Mes ara jau en la capela de Sant Pere Màrtir ab son honorable l'ítol, per las obras après seguidas.<sup>15</sup>*

Pot ser que les intencions de Marsili a l'hora d'exaltar les virtuts i el protagonisme del venerable fundador no foren altres que farcir de llegenda la història de la conquesta de Mallorca per tal d'augmentar el protagonisme i la fama de santedat de Miquel de Fabra i, per extensió, la importància dels frares predicadors en la cristianització de l'illa. No debades, fra Marsili va demanar una còpia de l'obra al monarca destinada al convent de predicadors de Mallorca, d'on ell mateix provenia, perquè la llegiren el darrer dia de l'any durant la celebració de la Festa de l'Estendard. Segons afirmava en la correspondència amb el rei,<sup>16</sup> a fi que quan se celebrara aquesta festa anual de la presa de la ciutat de Mallorca, i en memòria del seu monarca, els frares, davant de tot el clergat i el poble, pogueren recórrer a aquesta còpia a fi de preparar el sermó i estar més plenament informats de la veritat dels fets.

Així les coses, la destacada i meravellosa participació de Fabra a l'illa de Mallorca fou continuada i recordada pels cronistes dominics posteriors sense cap alteració, tal com veiem, per exemple, a la *Història* de fra Hernando del Castillo:

*Y dize la Historia del Rey, que haviendose convertido a nuestra fè Catholica algunos Moros Captivos Hombres ancianos y nobles entre ellos, tratando como se auia conquistado Mallorca dezian, que Santa Maria y fray Miguel la auian ganado.<sup>17</sup>*

El dominic Francesc Diago justificaria posteriorment la inclusió de Fabra en la narració històrica tot dient que la conquesta de Mallorca havia sigut obra del venerable fundador, perquè el monarca "*sabía que devia tanto la victoria de Mallorca a la orden de Predicadores*", ja que havia fet vot de fundar a València un convent si obtenia la victòria: "*Porque el Christiano que haze voto o promesa a algun santo para alcançar por sus meritos lo que mucho desea, al santo suele despues de Dios atribuyrlo quando el le haze merced dello [...] el Rey don layme hizo voto de fundar en ella un convento de la orden de Predicadores si Dios le dava victoria*".<sup>18</sup>

Dues dècades després, el cronista Juan López, prenent com a testimoni directe un company dominic de Fabra, repetiria aquesta història, tot incidint en l'especial paper desenvolupat pel venerable en la victòria sobre la medina musulmana, un protagonisme providencial que el situava a l'altura del poder benefactor de la Mare de Déu: "*Uno de los primeros predicadores [de Mallorca] fue el siervo de Dios fray Miguel de Bedbraçar, que fue uno de los Moros que después de la conquista se convirtieron y bautizaron [...] tomó el habito de la Orden, y solía dezir, hablando de la conquista de Mallorca, que Santa María y fray Miguel de Fabra la avian ganado*".<sup>19</sup>

La força llegendària de la intervenció decidida del fundador en la conquesta de la medina mallorquina no minvà amb el pas del temps, sinó que cresqué i es desenvolupà entre les autoritats civils i eclesiàstiques, sobretot gràcies a la celebració anual de la Festa de l'Estendard, i fou tant l'èxit de la llegenda que, encara al segle XIX, es mantenia ben viva i es repetia a l'hora de narrar la crònica d'aquells fets. Així ho feren, per exemple, tot seguint la *Crònica* de Marsili i la *Crònica* de Diago, el cronista del regne de Mallorca Joan Dameto en la seua *Historia General del Reino de Mallorca*,<sup>20</sup> escrita en 1632-1633, o Fernando Fulgoso, ja al segle XIX, en la seua participació a la

<sup>15</sup> MARSILI, P., 1850, cap. 24, p. 77.

<sup>16</sup> BIOSCA i BAS, Antoni. "Las anotaciones del *Sermó de la Conquista* en el ms. 40 de l'Arxiu del Regne de Mallorca". *Miscelánea Medieval Murciana*, 2011, XXXV, pp. 51-65. Vull agrair sincerament les aportacions facilitades per Antoni Biosca a l'hora d'aproximar-nos a la figura de Marsili i els seus comentaris sobre el venerable Fabra.

<sup>17</sup> CASTILLO, H., 1584, llibre I, cap. 28, p. 55.

<sup>18</sup> DIAGO, F., 1599, llibre II, cap. 44, pp. 155r-155v.

<sup>19</sup> LÓPEZ, Juan. *Quinta Parte de la Historia de Santo Domingo y de su Orden de Predicadores*. Valladolid: Juan Rueda, 1622, llibre II, cap. 15, p. 121v.

<sup>20</sup> Aquesta crònica és molt interessant perquè és la primera que, a més d'incorporar l'anecdota de Marsili, introdueix a Mallorca la llegenda valenciana de la visió de Fabra volant per l'aire: "*fray Miguel de Fabra apareció en el aire con una espada en la mano, y que algunos de los moros de la isla, que le habian visto pasar por el aire, después de la Conquista, viéndolo conocieron que era el mismo*". Vegeu *Historia General del Reino Baleárico*, de Joan Dameto (1633), reeditada en DAMETO, J., MUT, V. i ALEMANY, G. *Historia General del Reino de Mallorca*. Palma: Juan Guasp i Pasqual, 1840, vol. 1, 2ª ed., p. 283.



*Crónica de España* amb el volum dedicat a les illes.<sup>21</sup>

Ens trobem, per tant, amb els inicis de la creació literària d'una figura guerrera –Fabra era fill de nobles i, per tant, el món de la guerra no li havia de ser estrany– amb gran fama de santedat i amb molt d'ascendent entre l'exèrcit, tal com assenyala Diago, tot seguint les paraules de Baltasar Sorió i d'Hernando del Castillo:

*Era el bendito fray Miguel tan respectado de los soldados que como a religiosos los gobernava y mandava con superioridad. Muchas vezes no pudiendo los capitanes a voces y amenazas, ni el mismo Rey con su presencia y ruegos, moverlos para los asaltos [...] el era el que lo podia sin réplica [...]. Y llegava a tanto este respecto y devocion que despues de Dios y de nuestra Señora era mas llamado y invocado de todos, y el exercito tenia mas vezes su nombre en la boca que el de otro qualquier santo.*<sup>22</sup>

Comptat i debatut, tant era invocat el venerable en vida que ben bé podia competir en fama amb altres sants conqueridors i patrons de la Corona d'Aragó, com ara el cavaller sant Jordi qui, segons la *Crònica dels fets*, fou vist al setge de Mallorca, i també l'arcàngel sant Miquel, amb qui Fabra compartia nom i esperit guerrier.

Segons contaven algunes llegendes mallorquines, en realitat fou l'arcàngel qui s'havia aparegut lluitant amb els cristians durant l'assalt a la ciutat. De fet, si seguim aquesta tradició local que afirmava la presència del príncep de les milícies celestials, hi trobarem una certa relació en el fet que l'antiga mesquita major de Madina Mayurqa –avui església de Sant Miquel, segons alguns historiadors–, fóra cristianitzada sota la titularitat de l'arcàngel. Això no obstant, segons altres autors locals, la invocació d'aquesta església a l'arcàngel hauria sigut obra del seu homònim, el mateix Miquel de Fabra, qui va ajudar el rei en el moment més decisiu de la conquesta, fet que el motivà a posar com a titular de l'església el seu príncep arcangèlic.<sup>23</sup>

Però, malgrat les invocacions i la voluntat per transformar en miraculós un fenomen com la victòria sobre Mallorca gràcies als esforços de fra Miquel i, tot i posar-lo a l'altura de les intervencions providencials dels sants cavallers, aquell triomf personal a Mallorca no era suficient per a elevar-lo a la categoria d'aparició sobrenatural, car aquesta no s'havia produït.

El pas següent per a convertir en santa la figura del fundador del convent de dominics de València i en transcendental la participació dels seus frares en la conquesta d'aquesta ciutat era precisament fer-lo partícip directe d'un fet d'armes miraculós, mitjançant la inclusió en una visió sorprenent i extraordinària.

Diago intentà justificar aquesta visió miraculosa amb el fet que algun religiós de l'orde dominic entrara a la ciutat davant de l'exèrcit amb un estendard, i li confirmà aquesta suposició la crònica de Beuter, on es deia que l'estendard portava en una cara la imatge de Crist crucificat i en l'altra la de la Mare de Déu, i que la persona ben bé podia haver sigut fra Berenguer de Castellbisbal, company de fra Miquel de Fabra a Mallorca i candidat a la dignitat episcopal de València.

### Participació en la conquesta de València

L'ocasió per al fenomen sobrenatural, l'aportà finalment Baltasar Sorió (c. 1457-1557), figura rellevant de l'orde de predicadors a València i Catalunya durant la primera meitat del segle XVI, qui, en ponderar la figura del venerable, afirmava que l'havien vist durant el setge de Balansiya volant per l'aire de manera prodigiosa, amb l'espasa desembeinada, mentre feia una gran destrossa entre les files enemigues:

*Effulgens prodigiis, visus est per aera, cum gladio evaginato, in habitu Ordinis incedens et magnam agarenorum straem faciens, pugnantis Christi fidelibus parta victoria; agnitus es ab hostibus illum se vidisse per aera cum nudo ense, asserentibus plurimum eorum vulneratis, aliisque peremptis.*<sup>24</sup>

<sup>21</sup> Aquest darrer repetia en els mateixos termes la llegenda mallorquina sense afegir-hi cap altra novetat: "Después de invocar á Dios y á su Madre invocaban el nombre de Fray Miguel, y asegura Marsilio, que cuando él mismo preguntaba a los moros cautivos que habían quedado en Mallorca y á los conversos ó cristianos nuevos qué les parecia de la conquista, solian decir que Maria y Miguel (esto es Fray Miguel) habían ganado la isla". FULGOSIO, Fernando. *Crónica de las Islas Baleares*, en *Crónica de España*. Madrid: Rubio, Grilo i Vitturi, 1870, part IV, cap. 4, p. 63.

<sup>22</sup> DIAGO, F., 1599, llibre II, cap. 45, pp. 157v-158r. L'any 1587 Pere Patrici Mey edita l'obra de l'historiador dominic Hernando del Castillo citada més amunt (llibre I, cap. 28, p. 55).

<sup>23</sup> ALOMAR i CANYELLES, Antoni I. *L'Estendard. La festa nacional més antiga d'Europa*. Palma: Ed. Documenta Balear, 1998, p. 76, nota 84.

<sup>24</sup> "[Miracle resplendent, fou vist per l'aire, amb l'espasa desembeinada, amb l'hàbit de l'orde i fent molt de mal entre els agarens, amb combatents fidels en una justa victòria; els enemics reconegueren que l'havien vist per l'aire amb una espasa nua, amb la qual ferí i matà molts enemics]". Baltasar Sorió fou mestre de teologia a València (1501) i escriptor apologètic dominic. La seua al·lusió a Fabra, escrita entre 1516 i 1522, es troba a SORIÓ, Balthasar. *De viris illustribus Provinciae Aragoniae Ordinis Praedicatorum* (ed. a cura de J. M. Garganta). València: Institució Alfons el Magnànim, 1950, cap. IV. *De beato Michaelae a Fabra*, pp. 47-48.

Així doncs, observem que és amb Sorió quan la imatge guerrera de Miquel de Fabra quedà configurada textualment, amb tanta fortuna que unes poques dècades després el cronista dominic Hernando del Castillo, quan parla de la conquesta de València, tornava a referir el miracle com una raríssima demostració de santedat:

*En las escaramuças, que los Moros de Valencia tenían con los nuestros le vian muchas vezes en el ayre con el habito de su orden y espada en la mano, haziendo en ellos gran matança.*<sup>25</sup>

Poc temps després, el dominic Francesc Diago recollia la visió del frare que volava per l'aire i atacava els musulmans, tot seguint els relats anteriors de Baltasar Sorió i Hernando del Castillo, i recordava que, advertit de les meravelles ocorregudes a Mallorca, el rei Jaume I havia decidit que el frare dominic l'acompanyara en la conquesta de València. De fet, la seua participació fou tan portentosa que el fenomen taumatúrgic no es podia fer esperar:

*El santo fray Miguel de Fabra fue visto de los Moros en el ayre con el habito de la orden y espada en la mano, haziendo matança en ellos en las escaramuças que los nuestros tenían con ellos.*<sup>26</sup>

En el capítol següent, dedicat precisament a la figura del venerable Fabra, Francesc Diago tornà a repetir el miracle de la visió durant el setge a la ciutat de València, tot seguint les paraules dels seus predecessors. Igualment, per donar legitimitat al fet miraculós, l'autor no dubtà a emprar de nou el conegut recurs de la confessió d'uns testimonis tan poc sospitosos de credulitat com els mateixos musulmans, els quals reconegueren en el frare dominic que entrava a la ciutat al capdavant dels cristians, amb l'estendard reial a la mà, el mateix que els havia desbaratat en la batalla:

*En las escaramuças que los Moros de Valencia tenían con los nuestros le vian muchas vezes en el ayre con habito de su orden y espada en la mano, haziendo en ellos gran matança. Y despues de rendido el lugar, muchos Moros cautivos le conocieron y contaban lo que avian visto.*<sup>27</sup>

Uns pocs anys després, en 1613 concretament, amb la publicació dels *Anales del Reyno de Valen-*

*cia*, crònica fonamental sobre la història del regne, Diago recuperà la tradició miraculosa de la participació de Fabra en el setge de València:

*Y puesto acá, es cosa maravillosa la que del nos cuentan los Maestros fray Balthasar Sorion, y fray Hernando del Castillo, que en las escaramuças que los Moros de Valencia tenían con los nuestros, le vieron muchas vezes en el ayre con el habito de su Orden y espada en la mano, haciendo en ellos gran matança.*<sup>28</sup>

Observem que en totes aquestes cròniques, com també en les d'altres historiadors de l'època, és notòria una certa afició pel fet miraculós. És una característica reiterada a l'hora de descriure la personalitat propera a la santedat del fundador el fet que en aquestes cròniques no aparega cap mena de crítica racional i objectiva. Ben al contrari, en totes hi ha una credulitat evident, d'acord amb la sensibilitat religiosa de l'època, tan propensa als fenòmens sobrenaturals i miraculosos, però també tan intencionada i encaminada a un interès manifest per tal de justificar i potenciar la devoció popular que llavors es retia als sants i venerables.

Dóna compte de l'èxit d'aquella llegendària i increïble visió del fundador del convent dels dominics el fet que fóra repetida més endavant en les cròniques de l'orde de predicadors, com ara la de fra Manuel Joseph Medrano, ja en ple segle XVIII, mantenint el sentit èpic i portentós de la conquesta, com també l'important paper que exerciren els frares mendicants en l'ocupació i l'evangelització del territori, alhora que servia com a justificació nostàlgica i memòria reivindicativa dels terrenys i les possessions donats pel rei Jaume I gràcies a les providencials accions del fundador:

*Fuesse, pues, por este motivo, ó por lo mucho que los Frayles Predicadores trabajaron en esta Conquista, pues los mismos Moros viendo al Santo Fray Miguel de Fabra, publicaron ser el mismo, que se apareció en el Ayre con una espada, y peleó contra los que defendian la Ciudad, y salian à escaramuzar fuera de ella. El Rey determinó se fundasse Convento de la Orden de Predicadores. A este fin concedió al Santo Fray Miguel de Fabra el Palacio del Rey Zehen.*<sup>29</sup>

<sup>25</sup> CASTILLO, H., 1584, llibre I, cap. 28, p. 55.

<sup>26</sup> DIAGO, F., 1599, llibre II, cap. 44, p. 155v.

<sup>27</sup> DIAGO, F., 1599, llibre II, cap. 45, p. 158r. Sense aportar cap novetat a la llegenda, també la cita ESCOLANO, Gaspar. *Década Primera de la historia de la insigne, y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*. València: Pere Patrici Mey, 1610, 1a part, col. 935.

<sup>28</sup> DIAGO, Francisco. *Anales del Reyno de Valencia*. València: Pere Patrici Mey, 1613, llibre VII, cap. 23, p. 313v.

<sup>29</sup> MEDRANO, M. J., 1727, vol. V, cap. 17, c. 120-121, p. 291.

Així les coses, la veneració que en el passat es va professar al dominic, tot i no haver sigut gratificada amb la incorporació al panteó dels sants a través de la sacralització a Roma, va quedar inserida en la memòria secular local com a protagonista de l'èpica campanya de conquesta de la ciutat i regne de València, una remembrança transmesa potser menys entre el poble pla i les autoritats civils –i per això la poca projecció visual– però molt especialment entre el clergat regular dominic gràcies a la tasca contínua dels frares predicadors per tal de mantenir viu el record d'aquella fenomenal fita.

### Imatges narratives i conceptuals de fra Miquel de Fabra<sup>30</sup>

El pas final per a la configuració d'un tipus iconogràfic heroic de fra Miquel de Fabra fou la plasmació visual del dominic volant per l'aire espasa a la mà, tal com narren les fonts literàries siscentistes.

Molt abans de la configuració visual del tipus iconogràfic guerrer, el venerable Fabra ja havia sigut representat en dues miniatures pintades als marges de la còpia del *Llibre dels fets* de fra Pere Marsili (ms. 1734, Barcelona, Biblioteca de Catalunya), l'any 1380. Una de les miniatures és al foli 41r, acompanyat per Berenguer de Castellbisbal, futur bisbe de Girona, on tots dos figuren com els primers dominics que entraren a Mallorca, i l'altra és al foli 33v, representat amb un llibre a la mà. Així mateix, al foli 109v del manuscrit de la *Crònica de Marsili* (còdex 40, Palma, Arxiu del Regne) Fabra apareixia novament representat, però ara rebent les claus de l'Almudaina de mans de Jaume I per tal de guardar-hi el tresor obtingut en la conquesta i evitar el saqueig de la tropa (fig. 1).<sup>31</sup> Això no obstant, cap d'aquestes imatges no pertany evidentment al tipus iconogràfic guerrer.

Les primeres manifestacions visuals de les quals tenim notícia i que representen de manera narrativa la visió miraculosa del venerable dominic en la batalla són dues pintures de final del segle XVII o principi del XVIII de composició molt semblant –de fet, és difícil esbrinar quina de les dues obres



Fig. 1. *Fabra rep de Jaume I les claus de l'Almudaina*, Anònim, s. XIV. *Crònica de Marsili*, còdex 40, Palma de Mallorca, Arxiu del Regne, fol. 109v.

pot ser l'original–, i que han de ser titulades com a *Visió de sant Jordi i el beat Miquel Fabra en la conquesta de Mallorca*. Una d'aquestes pintures s'atribueix al pintor Honorat Massot (c. 1655-1725) i es va fer per a la Casa dels Jurats de Palma, on es conserva en l'actualitat. L'altra, conservada avui a la Societat Arqueològica Lul·liana, probablement és originària de l'antic convent de Sant Domènec.<sup>32</sup>

Totes dues, però, repleguen una tradició assentada feia temps a Palma basada en la visió miraculosa de sant Jordi durant la conquesta de la ciutat, narrada al *Llibre dels fets*, i que tingué projecció visual en la predel·la del retaule de sant Jordi pintat per Rafael Mòger (1468-1479, Palma, Museu Diocesà). Aquesta tradició textual, recollida per Pere Marsili, diu així: "Per relació de molts sarrahins, e el rey en temps covinent pus diligentment ho mostrà, que devant los homens armats anava un cavayler ab cavayl blanch, havent armas blancas e vesteduras molt blancas; e aquest cavayler fo molt fort als sarrahins e primer esvahidor de la ciutat; lo qual piadosament crehem esser lo benehuyrat Sant Jordi tramés de la benhuyrada verge Sancta Maria moltras de vegades invocada e apeylada".<sup>33</sup>

Semblants en l'esquema compositiu, les dues imatges esmentades aportaven, és important remarcar aquest fet, una variant fonamental a l'ho-

<sup>30</sup> Sobre els conceptes *representació conceptual i narrativa*, podeu consultar GARCÍA MAHÍQUES, Rafael. *Iconografía e iconología* (vol. 2). *Cuestiones de método*. Madrid: Ed. Encuentro, 2009, pp. 53-75.

<sup>31</sup> VINAS, Angès i VINAS, Robert, *La conquesta de Mallorca. Textos i documents*, Palma de Mallorca: Moll, 2007, pp. 222-223.

<sup>32</sup> Per a l'anàlisi i la interpretació d'aquestes dues imatges m'han sigut de gran ajuda les informacions i els aclariments fornits pels mallorquins Antoni I. Alomar, Miquel À. Capellà, Bertomeu Bestard, cronista de Palma, i Carme Colom, conservadora de col·leccions de la Societat Arqueològica Lul·liana, als quals estic profundament agraït.

<sup>33</sup> MARSILI, P., 1850, cap. 33, p. 104.



Fig. 2. *Visió de sant Jordi i el beat Miquel Fabra en la conquesta de Mallorca*, de Honorat Massot (atr.), ss. XVII-XVIII, Palma de Mallorca, Casa dels Jurats.

ra de plasmar visualment la llegenda de la conquesta de Mallorca, car hi afegiren la figura del venerable Miquel Fabra com a adalid en la lluita contra els musulmans, volant per l'aire com un nou arcàngel guerrer, tal com el van imaginar els cronistes dominics en les seues històries sobre la conquesta de València i que el cronista del regne de Mallorca, Joan Dameto Cotoner (1554-1633) va adaptar i incloure a la seua *Historia General del Reino Baleárico* (1633): "fray Miguel de Fabra apareció en el aire con una espada en la mano, y que algunos de los moros de la isla, que le habían visto pasar por el aire, después de la Conquista, viéndolo conocieron que era el mismo".<sup>34</sup>

En la composició (fig. 2) atribuïda a Honorat Massot (Palma, Ajuntament),<sup>35</sup> en la bigarrada escena del combat a les portes d'una anacrònica medina mallorquina atapeïda d'una multitud de soldats musulmans i cristians, i on les llances cobren un evident protagonisme, tal com recordaven les cròniques: "E era tanta la multitud de la gent dels sarraïns que els pararen les llances, e els cavalls dreçaren-se per ço car no podien passar per la espessea de les llances, [...] eren tan a prop dels sarraïns que ab les espaes se cuidaven ferir los uns els altres",<sup>36</sup> s'hi pot veure escorada a l'esquerra la figura del rei Jaume I, coronat, protegit amb un escut decorat amb l'ensenya monàrquica i armat

amb una espasa. Davant seu, sant Jordi, amb l'armadura decorada per una creu roja, intenta llançar un soldat sarraí en posició forçada. Darrere, oneja la senyera quadribarrada amb un protagonisme evident perquè es tracta de l'element principal al qual es dedica la important Festa de l'Estendard. La presència miraculosa al bell mig de la composició del beat dominic volant per l'aire, vestit d'hàbit i brandant l'espasa mentre desbarata l'exèrcit enemic que fuig espavordit desordenadament, és reivindicada visualment com a ajudador del monarca durant la conquesta i també com a alter ego del cavaller sant Jordi en la tasca evangelitzadora a través de la força de les armes, i per això se situa en aquesta significativa disposició.

Tant un bàndol com l'altre estan perfectament identificats en les dues pintures. I així, mentre que l'exèrcit cristià avança en harmoniosa formació, amb la senyera quadribarrada destacant per damunt i amb la filera de llances perfectament situada a fi de demostrar la feresa, l'ordre i la noblesa dels cristians, l'exèrcit sarraí es representa completament desbaratat i en apressada fugida, amb expressius i convulsos gestos de pànic i d'ansietat, mentre trepitgen els cossos dels soldats caiguts en el combat. Encara més, la desbandada ocorre sense tenir en compte les ordres del cabdill, potser l'històric valí almohade Abu-Yahya Muhàmmad ibn Alí ibn Abi-Imran at-Tinmalalí, conegut per les fonts cristianes com a Abu lehie o Xech Abohehie. Aquest líder és l'únic musulmà que avança en direcció als cristians. El reconeixem pel turbant coronat i l'escut mixtilini decorat amb dues mitges llunes:

*E vius que'l rey de Malorcha, per nom Xech Abohehye, vench cavalcant sobre son cavayl blanc, e cridà als seus en axí dient: "estats, estats".*

*Mes sobrengren cavallers armats, e lavors los cristians feriren aquels; e en continent tota la multilut dels sarrahins fo ajustada en axí com á capdeyl, e posaren devant aquels qui volian entrar tan gran espessea dee lansas, que els cavayls en neguna guisa volian d'aquí avant passar.*<sup>37</sup>

Darrere del cabdill sarraí onegen encara les banderes de la mitja lluna i al fons es poden apreciar les llances dels enemics que, en evident contraposició

<sup>34</sup> *Historia General del Reino Baleárico* (1633), reeditada en DAMETO, J., MUT, V. i ALEMANY, G., 1840, p. 283.

<sup>35</sup> Al cantó inferior dret es pot observar l'escut caironat de la ciutat i regne de Mallorca, organitzat mitjançant la unió en un camper quarterat dels senyals municipals, representats pel castell de l'Almudaina, i els reials, amb els quatre pals de gules sobre quaters d'or.

<sup>36</sup> JAUME I, 2000, cap. 85, p. 128. Aquesta disposició bigarrada i atapeïda de llances també es fa evident a la *Visió de sant Jordi a la batalla de Mallorca* en la predel·la esmentada del retaule de sant Jordi de Rafael Mòger.

<sup>37</sup> MARSILI, P., 1850, cap. 33, p. 104.



simbòlica a l'ordre que representa l'exèrcit cristià, es disposen caòticament i en barrejada confusió.

D'altra banda, el llenç anònim procedent del convent de dominics de Mallorca, conservat a la Societat Arqueològica Lul·liana (fig. 3), presenta una evident i quasi literal dependència compositiva de l'obra atribuïda a Honorat Massot, si és que aquella fou la primera. En aquest cas, al centre de la composició, molt més reduïda en grandària i amb un format vertical, es poden veure tres cavalls en escorç, el de l'esquerra correspon a sant Jordi. A diferència de l'altra escena, en aquesta el sant no amenaça l'enemic amb la llança sinó que la clava en un soldat sarraí caigut. A l'esquerra i de perfil hi ha Jaume I, que cavalca al galop mentre desbarrata un enemic rival i, novament, al centre de la composició i volant per damunt de tots, la figura del venerable dominic.

Una de les qüestions més interessants d'aquesta visualitat narrativa és la representació anacrònica tant dels exèrcits cristià i musulmà com de l'escenari urbà de la medina mallorquina. En aquesta representació es van aplicar una sèrie d'estereotips culturals que cal posar en relleu tot i que es tracte d'un concepte de caràcter conjuntural,<sup>38</sup> com és el cas de la indumentària dels enemics sarraïns, ací transformats en turcs otomans, és a dir, els enemics conjunturals de la cristiandat moderna, i que són derrotats per les tropes comandades per sants cavallers que acudeixen en ajuda dels seguidors de la creu. Amb això, lògicament, el que es volia explicar, actualitzar i, fins i tot, magnificar, era la victòria i supremacia del cristianisme sobre l'islam, tant en segles anteriors com en aquell moment precís, encara immersos en un context d'atacs turcs i barbarescos a les costes cristianes.

Així mateix, caldria indicar la possible utilització que els dominics feren d'aquesta imatge narrativa amb una funció propagandística, en competència directa amb un altre orde rival, els franciscans. De fet, rere l'altar major de l'església de Sant Francesc de Palma hi ha un retaule amb la imatge de la Puríssima envoltada per vuit retrats imaginaris de franciscans i clarisses de la casa reial d'Aragó, i a la



Fig. 3. *Visió de sant Jordi i el beat Miquel Fabra en la conquesta de Mallorca*, Anònim (Honorat Massot?), ss. XVII-XVIII, Palma de Mallorca, Societat Arqueològica Lul·liana.

part de baix hi ha la representació d'un gran estol de vaixells de guerra a la badia de Palma. El conjunt, dissenyat pel mallorquí Miquel Bestard (1592-1633) poc abans de morir, a més de ser una defensa franciscana de les tesis immaculistes, és un al·legat de la força de la fe. Una inscripció a la part superior del conjunt, en lletres capitals romanes, ens dona la clau per a la lectura d'aquesta obra: "*Arma balearica non funda sed arballista fidei*", és a dir, l'arma de les Balears no és la fona sinó la ballesta de la fe, fent referència al fet que la defensa de les illes contra els turcs no depenia tant de la força de les armes<sup>39</sup> sinó de la fe en Déu.

Per la seua banda, la inclusió del venerable dominic en ambdues composicions lluitant al costat del monarca i en santa competència amb el cavaller capadocià, troba la raó de ser en el protagonisme destacat que tant dominics com autoritats civils volgueren donar al confessor del rei durant la conquesta de la Madina Mayurqa, com també en

<sup>38</sup> Sobre l'ús dels estereotips iconogràfics o culturals relatius a la imatge del musulmà o jueu en la pintura gòtica valenciana, remetem a MORENO BASCUÑANA, Mar. "El vestido musulmán medieval: ¿una moda o un elemento de discriminación?", en GARCÍA MAHÍQUES, R. i ZURIAGA SENENT, V. (ed.). *Imagen y cultura. La interpretación de las imágenes como historia cultural*. València: Biblioteca Valenciana, 2008, pp. 1159-1168, i MORENO BASCUÑANA, Mar. *Las huellas del otro: el islam y el judaísmo en la pintura gótica valenciana*. Treball d'investigació inèdit, Universitat de València, 2006.

<sup>39</sup> Una força que semblava insuficient tal com s'havia pogut comprovar dècades abans amb el saqueig de Maó el setembre de 1535 o amb el fracàs de l'empresa de Carles V a Alger el 1541 i que havia partit de Mallorca. Sobre Miquel Bestard, vegeu ALOMAR, Antoni I. i CAPELLÀ, Miquel À. "Miquel Bestard i una vista de la ciutat de Mallorca com a tema patriòtic al segle XVII", en BARCELÓ, Maria (coord.). *XVIII Jornades d'estudis locals. Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanista*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2000, pp. 113-128.

l'interès per recrear l'epopeia i exaltar la intervenció divina, fet que donava més transcendència simbòlica a la conquesta cristiana.

Com ja hem indicat més amunt en parlar de la significació de sant Jordi en aquesta obra, la presència de Miquel Fabra en el llenç pintat per a la Casa dels Jurats, confirmada pel testimoni d'una crònica del 1700: "*Assi lo atestiguan todos al verle en la casa de la Universidad, y Reyno pintado sobre la Ciudad en su conquista volando por los ayres con la espada*"<sup>40</sup> esdevenia una reivindicació dels personatges il·lustres i dels moments històrics del regne de Mallorca per part dels jurats que regien la Universitat de Palma, i una manera de connectar la seua tasca executiva amb un passat cristià gloriós.

En totes dues obres s'inclouen els principals elements significants que configuren el tipus iconogràfic com a *miles Christi*, és a dir, la presència del venerable volant per l'aire, l'hàbit dominic que l'identifica com a membre del seu orde religiós i l'espasa amb la qual desbarata les tropes musulmanes que jauen a terra. Tan l'un com l'altre seran comuns en les altres representacions, tant narratives com conceptuals.

Un cas interessant que explica clarament aquella tasca reivindicativa i nostàlgica, el trobem en les festes<sup>41</sup> celebrades el 1638 en commemoració del quart centenari de la conquesta de València, recollides i narrades pel notari Marc Antoni Ortí i Ballester a la crònica titulada *Siglo quarto de la conquista de Valencia*.<sup>42</sup> Els frares dominics alçaren per a aquella ocasió un gran altar<sup>43</sup> situat a la plaça dels Caixers, en el qual figurava una imatge de la Mare de Déu del Roser rodejada per sants de l'orde situats als nínxols respectivament detalladament descrits pel cronista. A més, a la mateixa plaça penjaven cortines amb retrats de religiosos dominics. Però l'element més original i efectista, destinat a l'admiració i la sorpresa de tots els qui

el contemplaren, fou l'aparició en el transcurs de la processó, i davant de les autoritats presents –arquebisbe, virrei, justícia i jurats–, d'una figura amb aspecte d'ancià que volava per l'aire i que representava el pare Miquel Fabra tal com l'havien vist en les conquestes de València i Mallorca:

*Y por la tarde quando llegaron alli siguiendo la Procession el Arçobispo y Virrey, y el Justicia y Jurados con la Bandera, se aparecio en el ayre un venerable anciano, vestido de Religioso de aquella Orden, que representava la figura del Padre Fray Miguel de Fabra fundador del Convento de Valencia, con un Rosario en la mano izquierda, y una espada en la derecha, como le vieron muchas vezes en el ayre peleando en las conquistas de Mallorca y Valencia.*<sup>44</sup>

El figurant, a continuació, va recitar un poema en què cantava les seues glòries i la gratitud que la ciutat de València devia, tant a ell, als frares del convent com als altres sants dominics, per la decisiva participació en la victòria cristiana:

*Y con voz alta, y muy clara recitó este Romance. [...] Esta espada vencedora / fue rayo contra los Moros, / en quien hizo tanta rota, / que hoy día la llora triste / el Principe de las sombras. / Fray Miguel de Fabra soy, / origen por quien hoy gozas / el Convento mas ilustre, / la casa mas portentosa.*<sup>45</sup>

Finalment, clavat a la base de l'altar, hi havia un altre romanç escrit en valencià destinat a la gent comuna –mínima concessió a la llengua natural del regne en un temps en què els poders religiosos i civils influïen decisivament en el procés de castellanització–, i que amb to sorneguer i patriòtic comparava el dominic amb l'arcàngel Miquel, al mateix temps que humiliava els vençuts i exaltava el frare victoriós:

*Y encara que innumerables / eren los Moros, que importa, / si era frare Miquel, Angel? / En una y altra ocasió / tots los Infels confessaren, / que jugant molt be una espasa / baixà Fabra per los ayres. / [...] / Quil vera de aquesta chuzma / tallar caps, braços, y cames, / com un llaurador que sega / alfals pera ferne garbes.*<sup>46</sup>

<sup>40</sup> GONZÁLEZ, Antonio. *Vida, hechos y admirables ejercicios de virtud del V. P. F. Julián Font y Roche ó Roig de la religión del grande patriarca Santo Domingo y el real convento é isla de Mallorca*. Palma: Estampa del Real Convento, 1702, pròleg.

<sup>41</sup> La festa valenciana durant l'Edat Moderna i en especial el que fa a l'arquitectura efímera ha estat objecte d'estudi i anàlisi per part de diferents autors, entre els quals destaquen els treballs de PEDRAZA, Pilar. *Barroco efímero en Valencia*. València: Aj. València, 1982; MÍNGUEZ, Víctor. "El festejo valenciano dieciochesco: arquitecturas, esculturas y decorados efímeros". *Saitabi*, 1987, 37, pp. 255-266; MÍNGUEZ, Víctor. *Art i arquitectura efímera a la València del segle XVIII*. València: Institució Valenciana d'Estudis i Investigacions, 1990 i, més recentment: MÍNGUEZ, Víctor; GONZÁLEZ TORNEL, Pablo i RODRÍGUEZ MOYA, Inmaculada. *La fiesta barroca. El reino de Valencia (1599-1802)*. Vol. I. Castelló de la Plana: Publicacions Universitat Jaume I, 2010.

<sup>42</sup> ORTÍ, Marco Antonio. *Siglo quarto de la conquista de Valencia*. València: Juan Bautista Marçal, 1640, pp. 52r-60v.

<sup>43</sup> Per a una anàlisi dels altars alçats en aquella ocasió i del seu simbolisme, vegeu ALEJOS MORÁN, Asunción. "Jeroglíficos marianos en el 'Siglo quarto de la conquista de Valencia'". *Literatura emblemática hispánica. Actas del I Simposio Internacional*. La Corunya: Univ. de la Corunya, 1996, pp. 277-292 i especialment la p. 278. Sobre la cultura visual en la festa valenciana a través dels jeroglífics, vegeu MÍNGUEZ, V.; GONZÁLEZ TORNEL, P. i RODRÍGUEZ MOYA, I., 2010, pp. 91-108.

<sup>44</sup> ORTÍ, M. A., 1640, pp. 57r-57v.

<sup>45</sup> ORTÍ, M. A., 1640, p. 57v.

<sup>46</sup> ORTÍ, M. A., 1640, pp. 58v-59r.

Un segle després, i dins del mateix context festiu, tornem a trobar la imatge guerrera del venerable dominic inclosa en l'altar efímer bastit pels frares del convent de Sant Domènec situat en la carrera de la processó celebrada el 1738 en commemoració del cinquè centenari de la conquesta de la ciutat de València. Aquest retaule estava format per un cos central decorat amb les figures de sant Vicent Ferrer i sant Lluís Bertran que sostenien una representació de la ciutat de València emmurallada, i sobre aquesta, la figura de la Mare de Déu del Roser. En els diversos carrers del retaule i coronant la cornisa es distribuïa un bon nombre d'efígies de sants i venerables de l'orde dominic. A la part més alta del conjunt hi havia una figura de sant Domènec. Formant el timpà de l'altar i en reconeixement de la portentosa participació en la conquesta de València, de la qual es complien llavors cinc segles, es va pintar amb tremp la visió del venerable Miquel de Fabra volant per l'aire amb l'espasa a la mà i atacant els enemics, amb la ciutat de València al fons, una pintura que segurament restà al convent després de la celebració i de la qual avui en dia no es té notícia. Copiada aquesta de manera més sintètica i esquemàtica pel gravador Tomàs Planes (fig. 4) i descrita per Josep Vicent Ortí i Mayor a la *Quinta Centuria*, publicada en 1740, la inclusió al retaule s'exposava d'aquesta manera:

*En el remate, ò difinicion campeava una arrogante pintura (como que iba con sus alas trepando el ayre) de el Venerable Padre Fray Miguel de Fabra, Fundador de este Real, y exemplarissimo Convento de Predicadores de Valencia, y Confessor de el Rey Don Jayme, que con un desnudo acero, que empuñava su diestra, postrava à sus pies por triunfo algunos Moros, en alusion gloriosa de que estos le vieron en la forma referida, haciendo sangriento estrago de sus infieles vidas en las escaramuzas que tuvieron con los Christianos quando el sitio de Valencia; y à lo lexos se descubria pintada esta Ciudad, que para expressar la mucha parte que en su santa Conquista tuvo este invencible Adalid, se puso sobre la diadema, ò remata de el Altar aquel verso de el Eclesiastico capitulo 48. v. 24. Contrivitillos Angelus Domini, tan proprio de el intento, como digno de esta accion.*<sup>47</sup>

Amb aquesta imatge narrativa, però certament conceptualitzada, reconeixem visualment el tipus

iconogràfic del venerable amb els seus atributs essencials: l'hàbit dominic per a ressaltar la importància d'aquests frares en la victòria sobre els musulmans; l'ús de l'espasa com a recurs del poder de la creu i el triomf de la religió cristiana sobre els enemics, i la humiliació d'aquests en situar-los als seus peus.

A més d'aquest conjunt destinat a l'exaltació secular de la conquesta cristiana, adornaven la carrera de la processó en aquest punt una sèrie de poesies i romanços que l'autor de la crònica inclogué en el seu llibre i en els quals es narraven els portentosos fets de l'orde dominic i s'exaltava la figura del venerable fundador a València, tot comparant-lo en poder amb el seu homònim, l'arcàngel sant Miquel:

*... Campeon invencible, cuya mano / la Espada rige en impetu glorioso / contra el torpe Esquadron Mahometano / [...] / Si el Principe Miguel allà en el Cielo / precipita los Angeles traidores; / I acà de otro Miguel ardiente el zelo / Moros derriba, quando vibra ardores.*<sup>48</sup>

...

*En cuyo famoso sitio, / Fray Miguel de Fabra, era / el General que animava / la belicosa palestra: / Pues por los aires volando, / con su espada aventurera, / causava grandes estragos / en las tropas Agarenas.*<sup>49</sup>

Això no obstant, en la configuració definitiva de la imatge conceptual del venerable, hi podem advertir algunes variants a l'hora de fixar els elements significants que l'acompanyen.

Una d'aquestes variants és l'estampa apareguda en el volum III del manuscrit de Josep Agramunt, *El Palacio Real de la Sabiduría. Idea del Convento de Predicadores de Valencia*, redactat en 1709 (fig. 5). El retrat, d'autor anònim, presenta la figura del venerable de mig cos, vestit amb l'hàbit dominic i brandant l'espasa amb la mà dreta, com a símbol de la condició de cabdill militar, mentre mostra dues claus a la mà esquerra, en referència a la participació en la conquesta de les ciutats de Mallorca i València.<sup>50</sup>

La figura del predicador, treballada a l'aiguada, s'inscriu en un marc oval de caràcter il·lusionista gravat sobre coure, artifici barroc encara en voga en aquell moment, acompanyat a la part superior per dos ingenus i poc resoltos *putti* que sostenen

<sup>47</sup> ORTÍ y MAYOR, Joseph Vicente. *Fiestas Centenarias con que la insigne, noble, leal, y coronada ciudad de Valencia celebró en el día 9 de Octubre de 1738. La Quinta Centuria de su Christiana Conquista*. València: Antonio Bordazar, 1740, p. 106.

<sup>48</sup> ORTÍ y MAYOR, J. V., 1740, p. 111.

<sup>49</sup> ORTÍ y MAYOR, J. V., 1740, p. 119.

<sup>50</sup> Potser també, la presència de les dues claus és una referència als dos palaus reials, el de Mallorca (l'Almudaina) i el de València, que Jaume I li encomanà guardar, tal com es pot veure a la il·lustració del *Llibre dels fets* conservada a Palma i citada més amunt (Palma, Arxiu del Regne, còdex 40, fol. 109v).





Fig. 4. Visió del beat Miquel Fabra en la conquesta de València, detall del Altar del convent de Sant Domènec, Tomàs Planes, 1740. J. V. Ortí i Mayor, *Quinta Centuria*.



Fig. 6. El venerable Miquel Fabra, detall de Sant Lluís Bertran i els venerables dominics, Nicolás Carrasco?, 1717. J. Teixidor, *Necrologia de este Real Convento de Predicadores de Valencia*, vol. I.



Fig. 5. El venerable Miquel Fabra, Anònim, 1709. José Agramunt, *El Palacio Real de la Sabiduría. Idea del Convento de Predicadores de Valencia*, vol. III.

unes garlandes decoratives, mentre que a la part inferior altres dos *putti* a la manera d'un *trompel'oil* subjecten el marc. Davall del retratat, una inscripció recorda el paper que tingué com a fundador del convent de Sant Domènec de València: "El Santo P. Fr. Miguel de Fabra Dr. confessor de el Rey D. Iayme el Conquistador, Fundor. de este Conuento".<sup>51</sup>

L'altra imatge devocional coneguda (fig. 6), realitzada cap a 1717, any de la finalització del cambril de sant Lluís Bertran a l'antic convent dominic de València, és un retrat de mig cos inclòs en una estampa dedicada precisament a sant Lluís Bertran i on apareix acompanyat dels venerables del convent de predicadors. El gravat en talla dolça, burí i tinta negra, del qual es coneixen dues versions, l'una conservada en la col·lecció Giner Boira del Museu de Belles Arts de València, sense signar, i l'altra emprada per Josep Teixidor per a il·lustrar el primer volum de la seua obra *Necrologio de este Real Convento de Predicadores de Valencia*, i signada per Nico. Sculp. (potser Nicolás Carrasco, gravador cordovès deixeble de Palomino?), presenta a la part superior el retrat del frare fundador del convent, reconegut per la inscripció que l'acompanya: "V. P. Michael de Fabra Conv. P.", abillat amb l'hàbit dominic, espasa nua a la mà dreta al·lusiva a l'acció militar conqueridora i una maqueta d'una església a l'esquerra com a record simbòlic del seu paper com a fundador del convent de València.

Val a dir que el retrat del venerable Fabra, com també dels altres companys de l'orde dominic que acompanyen sant Lluís Bertran en el gravat, prenen com a model la sèrie de pintures ovalades que en 1717 va fer Apol·linar Larraga per a disposar-les sobre les seues tombes al cambril esmentat del convent de predicadors, i de les quals tenim notícies a través de Ceán Bermúdez: "varios retratos de venerables de esta orden en óvalos, colocados en el camarín de S. Luis Bertran".<sup>52</sup> Algunes d'aquestes pintures es conserven actualment al Museu de Belles Arts de València, però no la de Miquel de Fabra, malauradament. El gravat esmentat, per la seua ban-

<sup>51</sup> AGRAMUNT, José. *El Palacio Real de la Sabiduría Idea del Convento de Predicadores de Valencia; Tomo Tercero, en que se trata de los Obispos, Prelados, Inquisidores, confesores de reyes, cathedraticos, y escritores hijos de este Real Convento*. València, 1709, ms. Vull agrair a l'amic i company Andrés Felici, que actualment està finalitzant la seua tesi doctoral sobre la visualitat dels venerables valencians, haver-me facilitat la localització d'aquest gravat i el següent, com també informació molt valuosa sobre la gènesi del cambril de Sant Lluís Bertran al convent de predicadors i la posterior fortuna que tingué.

<sup>52</sup> CEÁN BERMÚDEZ, Juan Agustín. *Diccionario Histórico de los más ilustres profesores de Bellas Artes de España*. Madrid: viuda de Ibarra, 1800, vol. III, p. 4.



da, sembla que fou realitzat en 1743 per tal de commemorar la inauguració l'any anterior d'una urna de plata, or i bronze daurat, encomanada per Maria Bracamonte Dávila i Pacheco, comtessa d'Alcúdia, de Xestalgar i de Castellnou, i creada per a contenir el cos incorrupte del sant pel mestre argenter Gaspar León, estructura admirable que apareix bellament representada a la part inferior de l'estampa esmentada i referida a la inscripció que hi ha davall, també esmentada el mateix any per fra Francesc Vidal Micó en la seua obra apologètica sobre sant Lluís Bertran.<sup>53</sup>

Per acabar, dins de la visualitat guerrera del venerable Fabra, cal advertir encara una altra imatge narrativa de caràcter triomfal, realitzada a principi del segle XIX, integrada en les decoracions al·legòriques que l'orde dominic executà sobre la façana del convent de Sant Domènec de València amb motiu de la visita del rei Carles IV i Maria Lluïsa de Parma a la ciutat l'any 1802. En aquest cas, podem interpretar el programa iconogràfic com una manifestació al·lusiva a la santedat del fundador, com també un recordatori nostàlgic dels favors militars i religiosos que els seus membres havien prestat a la monarquia en temps passats. Per tal de poder "*acreditar la gratitud y fidelidad que el Convento les ha procurado corresponder*", en la part esquerra de la façana de la porteria s'havia penjat aquesta imatge narrativa que podríem titular *València auxiliada pel V. P. Fr. Miquel de Fabra, fundador del convent*. Tot i no haver-se conservat, podem esbrinar com era gràcies a la descripció feta amb motiu d'aquella visita. En la imatge hi havia una figura

al·legòrica de València, representada com una donzella lligada amb cadenes a un turó i amb el cap alçat implorant l'ajuda del venerable Fabra. Davant seu hi havia un moro que tenia agafada la cadena amb una mà mentre que amb l'altra intentava guarir-se la ferida que el valeros frare li havia fet amb l'espasa.<sup>54</sup> Per últim, es presentava el mateix Fabra, descobert mentre volava a la part superior, com a nou arcàngel guerrer vencedor sobre el seu enemic, tal com havia quedat fixa't en la visualitat heroica del dominic.<sup>55</sup>

Es tractava, en definitiva, d'un altre exemple visual –potenciat per l'estament eclesiàstic i, particularment, per l'orde dominic–, en què l'exaltació devota dels membres i la gratitud i fidelitat cap als seus reis pels favors i prerrogatives concedides al convent es barrejava amb un esperit dirigit a la reclamació històrica i nostàlgica pels serveis militars i religiosos prestats pels seus fundadors durant la conquesta cristiana.

Com hem vist, aquest missatge retòric i propagandístic s'incloïa en ocasions especials i concretes, dins d'un context festiu glorificador del poder i mistificador del passat, com també eren les celebracions de la Festa de l'Estendard a Mallorca i de la Conquesta cristiana a València. En aquestes celebracions s'explicitava el record visual i literari de les accions portentoses del venerable fundador, Miquel de Fabra, al mateix temps que se cercava augmentar el prestigi de la mateixa institució eclesiàstica per tal de guanyar els favors de l'estament reial, potser en competència amb altres ordes religiosos.

<sup>53</sup> VIDAL MICÓ, F., 1743, p. 461.

<sup>54</sup> En aquesta assimilació de la visualitat guerrera del venerable dominic a la del seu homònim, l'arcàngel Miquel, advertim el detall de la ferida infligida al musulmà, segurament un tall al cap, la qual podria recordar-nos altres imatges medievals del guerrer arcàngelic vencent l'Anticrist, a qui derrota amb un tall profund i sagnant al cap: "sent Miquel ab verga de lamp lo partirà per mig", recordada pel llibre *De Sant Miquel* de Francesc Eiximenis (cap. 41) i amb una certa projecció visual en la retaulística catalanoaragonesa a través del retaule de Sant Miquel de Cruïlles de Lluís Borrassà (1416, Girona, Museu d'Art), el retaule de Sant Miquel d'Arguís (1440, Madrid, Museu del Prado); el retaule de Sant Miquel de la Pobla de Cérvoles (1435-1440, Tarragona, Museu Diocesà), de Bernat Martorell; i el retaule de Sant Miquel del gremi de Revenedors, de Jaume Huguet (1457-1460, Barcelona, MNAC).

<sup>55</sup> *Continuación de la Relacion succincta de los adornos de la carrera que previno esta Ciudad a la venida de SS. MM. y AA. y algunas otras decoraciones que merecieron particular atención*. València: Imprenta del Diario de Valencia, 1802, p. 5. Vegeu també ALBA PAGÁN, Ester, "El arte efímero y los artistas valencianos en la primera mitad del siglo XIX: de la fiesta barroca a la fiesta político-patriótica (1802-1833). (I)". *Cuadernos de Arte e Iconografía*, 1999, 16, pp. 493-530, especialmente p. 519.

